

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

բնագրի իրավունքով

ՊԱՊՅԱՆ ՄՀԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ

ՀՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ ՕԶՆԵՑԻ
(կյանքը և գործունեությունը)

Մասնագիտությունը. Հայոց պատմություն է. 00. 01

Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսություն

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-1996

Աշխատանքը կատարվել է Երևանի պետական համալսարանում:

գիտական ղեկավար

բանասիրական գիտությունների
դոկտոր
Ա.Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Պաշտոնական ընդգրկման փոստեր

պատմական գիտությունների
դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Հ.Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

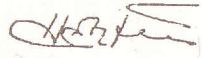
պատմական գիտությունների
թեկնածու
Մ. Ս. ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Առաջատար կազմակերպություն Խ. Արուսյանի անվան պետական
մանկավարժական ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 12, օգոստոսի 1996 թ.
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի պատմական գիտությունների
դոկտորի գիտական աստիճան շնորհող 004 մասնագիտական խորհրդի
նիստում (375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի 24 գ):

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առավել է „12 „ օգոստոսի 1996 թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական
ֆարսուղար, պատմական
գիտությունների թեկնածու Ա.Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Աշխատանքի ընդհանուր բնութագիրը. Ատենախոսությունը
նվիրված է 7-րդ դարի վերջի և 8-րդ դարի սկզբի հայ եկեղեցու պատ-
մության խնդիրներին և հայոց կաթողիկոս Հովհան Իմաստասեր
Օսնեցու (717-728) կյանքին և գործունեությանը: Աշխատանքում
քննարկվում են Հովհան Օսնեցու եկեղեցական բարեփոխումների, գու-
մարած եկեղեցական ժողովների, ֆաղկեդոնականության և աղանդա-
վորական շարժումների ու հերձվածների դեմ պայքարի հարցերը:
Կարևոր տեղ է հատկացված Հովհան Օսնեցու ստեղծագործությանը և
նրա դերին հայ մատենագրության, փիլիսոփայության, եկեղեցական
իրավունքի, հոգևոր երաժշտության պատմության մեջ: Հովհան Օսնեցու
գործունեությունը ներկայացված է ժամանակի արտաքին և ներքին
հասարակական-ֆաղափական իրողությունների և փոխհարաբերություն-
ների հետնախորհի վրա, որը հնարավորություն է տալիս նրան դիտել
նաև իբրև եկեղեցա-ֆաղափական գործիչ:

Ատենախոսության մեջ փորձ է արվել հայ և օտար սկզբնաղ-
բյուրների հիման վրա գնահատել Հովհան Օսնեցու գործունեության
կարևորությունը հայ եկեղեցու պատմության, նրա կանոնակարգի, ծի-
սակարգի և արարողակարգի զարգացման մեջ: Հատուկ ուշադրություն
է դարձված Հովհան Օսնեցու գործունեությանը՝ կապված հայ եկեղեցու
ազգայնացման հետ: Քննության է առնված Օսնեցու ստեղծագործու-
թյունը և մատենագրական ժառանգությունը:

Աշխատանքի վերջում ներկայացված են Երևանի Մաշտոցի անվան
մատենադարանի ձեռագրերում Հովհան Օսնեցուն վերագրված երկու
անտիպ բնագիր: Հավելվածում ներկայացված են Հովհան Օսնեցու վար-
քը և հայատառ բուրբերեցով պահպանված Պիոս 7-րդ պապի վճիռը
Հովհան Օսնեցու մասին:

Արդիականությունը և հրատապությունը. Հայ եկեղեցու պատ-
մությունը հայ ժողովրդի պատմության առավել քիչ ուսումնասիրված
բնագավառներից է: Հայաստանում ֆրիստոնեությունը պետական կրոն
հռչակելու 1700-ամյակի կապակցությամբ Հայաստանում և նրա սահ-
մաններից դուրս մեծացել է հետաքրքրությունը հայ եկեղեցու, նրա դա-
վանանքի, ականավոր գործիչների և եկեղեցու պատմության առանց-
քային շրջափուլերի նկատմամբ:

Հովհան Օսնեցին միջնադարյան Հայաստանի մատենագրության,
մշակույթի, գիտության և հասարակական-ֆաղափական կյանքի նշանա-
վոր գեմֆերից է, այն սակավաթիվ հեղինակներից, որ բարձր գնահա-

տության և մեծարանքի է արժանացել դեռևս իր կենդանության օրոք:
Հետագայում նա սրբացվել և խաչվել է հայ եկեղեցու սրբերի կարգը:

Հովհան Օսնեցի Իմաստասեր կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը առ այսօր պատմագիտության կամ բանասիրության մեջ առանձին ուսումնասիրության նյութ չեն հանդիսացել: Հովհան Օսնեցու մատենագրական ժառանգության և եկեղեցական գործունեության վերաբերյալ տրվել են իրարամերժ, հաճախ ծայրահեղ գնահատականներ: Դա արդյունք է այն ֆաղափական, դավանաբանական պայքարի, որի հողովությունում հայտնվել էր Հայաստանը 7-րդ դարի վերջին և 8-րդ դարի սկզբին: Այն պայմանավորված էր նաև պատմագիրների և ուսումնասիրողների ֆաղափական և կրոնական համոզմունքներով, որից ելնելով նրանք վերլուծել և գնահատել են Հովհան Օսնեցու գործունեությունն ու վաստակը:

Հայ եկեղեցու կանոնակարգի և ծիսակարգի զարգացման գործում կարևոր տեղ են զբաղում Հովհան Օսնեցու իրականացրած եկեղեցական բարեփոխումները և դավանաբանական հոսանքը, որոնց նշանակությունը եկեղեցու ազգայնացման գործում համապատասխան գիտական վերլուծության չեն ենթարկվել:

Հայագիտության մեջ հակասական և ոչ միշտ ընդունելի դիրքերից է ներկայացվել Հովհան Օսնեցու պայքարը ֆաղկեղոնականության և աղանդավորական շարժումների դեմ: Ատենախոսության մեջ փորձել ենք անկողմնակալ և նորովի մոտեցում ցուցաբերել սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների նկատմամբ և Օսնեցու գործունեությունը դիտել ժամանակի իրողությունների և միջազգային հարաբերությունների հետնախոսքի վրա:

Հովհան Օսնեցու հրավիրած 726թ. Մանգղկերտի ժողովում փաստորեն տեղի է ունենում հայ եկեղեցու երկու՝ արևելյան և արևմտյան հատվածների միավորումը: Օսնեցին կազմել է «Կանոնագիրք հայոց», և ամենայն հավանականությամբ, նաև «Դիրք բղթոց» ժողովածուները: Դա ենթադրություն է տվել հստակեցնել հայ եկեղեցու դավանական դիրքը և բացառել այլադավան եկեղեցիների մեղադրանքները և հարձակումները հետագայում: Հատկանշական է, որ հետագա դարերում, երբ փորձ էր արվում եկեղեցու միջոցով Հայաստանում հասնել ֆաղափական ազդեցության, հայ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականները մատնացույց էին անում Հովհան Օսնեցու սահմանած դավանական կարգը:

Անկախ պետության չգոյության և 703-705թ.թ. ապստամբության ժամանակ նախարարներից շատերի բնաջնջման և գերեվարության

պայմաններում առավել կարևորվում էր եկեղեցական գործիչների դերը և պատասխանատվությունը ժողովրդի նախապաշտում: Հետևաբար կարևորվում էր Հովհան Օսնեցու՝ որպես հայոց կաթողիկոսի, ֆաղափական դիրքորոշումը և ծավալած գործունեությունը:

Հովհան Օսնեցու եկեղեցական բարեփոխումները և գումարած եկեղեցական ժողովները սերտորեն առնչվում են նրա ֆաղափական կողմնորոշմանը և ֆաղկեղոնականության դեմ պայքարին:

Աղանդավորական շարժումների դեմ պայքարը նույնպես առաջնահերթ նշանակություն ուներ ժամանակի հասարակական-ֆաղափական կյանքում: Ներկա ուսումնասիրության մեջ փորձ է արված այլ տեսանկյունից հետազոտել Բյուզանդական կայսրությունում և Հայաստանում տարածում գտած պավլիկյան շարժման պատմությունը: Նոր մոտեցում է ցուցաբերված նաև 726թ. Մանգղկերտի եկեղեցական ժողովում հաստատված հայ-ասորական դավանական միության ձևավորման հարցերին:

Ուսումնասիրության նպատակը և խնդիրները. Ուսումնասիրության նպատակն է ի մի հավաքել 7-րդ դարի վերջի և 8-րդ դարի սկզբի հայ եկեղեցու պատմությանն առնչվող ձյուրերը, հայ և օտար սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները: Մատենագրական, բանահյուսական, պատմական և բանասիրական նյութերի ու հետազոտությունների հիման վրա ամբողջացնել Հովհան Օսնեցի հայոց կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը: Ներկայացրել ենք արարա-բյուզանդական, արարա-հայկական և հայ-բյուզանդական ֆաղափական հարաբերությունները և նրանց ազդեցությունը Հայաստանի հասարակական-ֆաղափական կյանքի, նաև հայ եկեղեցու վրա:

Ատենախոսության հիմնական նպատակներից մեկը Հովհան Օսնեցու մատենագրական ժառանգության ուսումնասիրությունն ու արժեքավորումն է, ձեռագրերում նրան վերագրվող և վերաբերող աշխատությունների գիտական շրջանառության մեջ դնելը: Հովհան Օսնեցու հրավիրած 719թ. Դվինի և 726թ. Մանգղկերտի եկեղեցական ժողովների գործունեության և սահմանած կանոնների արժեքավորումը հայ եկեղեցու ազգայնացման համատեքստում:

Ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից մեկը ֆաղկեղոնականության և աղանդավորական շարժումների դեմ Հովհան Օսնեցու մղած պայքարի վերանայումն ու վերաիմաստավորումն է: Կաթողիկոսականությունը, հետևելով դեռևս Մ. Զամչյանի կողմից առաջ ֆաշված տեսակետներին, ջանում են Հովհան Օսնեցուն ներկայացնել իբրև ոչ

հակաֆաղկեղոնական գործչի, համարելով, որ նրա «Ընդդէմ երևութա-
կանաց» ճառը գրված է երկարնակության դիրքերից հայ եկեղեցու
միաբնակ վարդապետության դեմ: Մինչդեռ, հարկ է գնահատել Հովհան
Օսկանցու ֆաղափագեղծին հատուկ դիվանագիտությունը, որով նա իր
աշխատություններում ոչ մի արտահայտություն թույլ չի տալիս հու-
նադավանների նկատմամբ, որպեսզի չգրգռի բյուզանդացիներին, իսկ
հունական եկեղեցու սովորույթների մերժումը հայ եկեղեցուց պատ-
ճառարանում է սուսկ «նախնեաց մերոց աւանդութեանը» հետևելու
ձգտումով:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ պավլիկյան շարժումը դիտ-
վել է իբրև Հայաստանում ազատագրական, ժողովրդային շարժում՝
ուղղված դասակարգային թշնամիների դեմ: Սակայն սկզբնաղբյուրների
անկողմնակալ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պավլիկյանությունը
որոշակի տարածում ուներ Հայաստանի արևմտյան գավառներում,
որոնք, սակայն, գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության դարավոր
սիրապետության տակ և ենթակա էին բյուզանդական հասարակության
օրենքներին: Ուստի պավլիկյանությունը հարկ է դիտել որպես այդ իրա-
կանության ծնունդ:

*Ուսումնասիրության գիտական նորույթը և գործնական նշանա-
կությունը.* Վերը քվարկված խնդիրների և հարցերի ֆննդությամբ է պայ-
մանավորված ներկա աշխատանքի նորամուծությունները:

ա) Հայագիտության մեջ առաջին անգամ հայ և օտար սկզբ-
նաղբյուրների, ժողովրդական բանահյուսության տվյալների, պատմա-
կան, բանասիրական և դավանաբանական ուսումնասիրությունների
ֆննդությամբ և համադրմամբ ներկայացվում է Հովհան Խմատասեր
Օսկանցի կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը:

բ) Առաջին անգամ փորձ է արվել 726թ. Մանազկերտի ժողովի
հրավիրման և այնտեղ հաստատված հայ-ասորական դավանական
միության հարցերը դիտարկել արաբա-բյուզանդական հակամար-
տության և արաբական խալիֆայի միաբնակ ֆրիստոնեական եկեղե-
ցիների նկատմամբ վարած ֆաղափականության դիրքերից:

գ) Ճշգրտել ենք Հայոց իշխան Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունու
մահվան թվականը և Մանազկերտի ժողովին նրա մասնակցության
հարցը:

դ) Փորձ է արված Հայաստանում պավլիկյան շարժման, գա-
ղափարաբանության և հայոց պատմության մեջ նրա դերը ներկայացնել
նոր դիրքերից:

ե) Ճշգրտել ենք հայ իրականության մեջ առաջին անգամ պավ-
լիկյանների մասին հիշատակություն պարունակող Աղվանքի եկեղե-
ցական ժողովի հրավիրման թվականը:

զ) Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում
Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերում պահպանված Հովհան
Օսկանցուն վերագրվող բնագրեր:

Աշխատության ուսումնասիրության արդյունքները կարող են
օգտագործվել 7-8-րդ դարերի Հայաստանի պատմության, հայ եկեղե-
ցու, Հայաստանի միջնադարյան աղանդների, հայ մատենագրության,
հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների պատմության,
դպրոցական և բուհական դասագրքերի շարադրման համար, ինչպես
նաև հայ իրավունքի, փիլիսոփայության և մշակույթի պատմությանը
նվիրված ուսումնասիրություններում և առանձին մենագրություն-
ներում:

Հետազոտության մեթոդիկան. Ներկայացվող առեմախոսությունը
հիմնվում է հայ և օտար սկզբնաղբյուրների, ժողովրդական բանհյու-
սության տվյալների, պատմական և բանասիրական ուսումնասիրու-
թյունների համակարգված ֆննդության և վերլուծության վրա:

Աշխատանքը գրված է մենագրության ձևով և գերծ է ֆաղա-
փական կաղապարի ազդեցությունից:

Ուսումնասիրության փորձաքննությունը. Առեմախոսությունը
ֆննդարկվել է և երաշխավորվել պաշտպանության երևանի պետական
համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում, ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի: Հին դարերի պատմության բաժնում: Առեմախոսության
հիմնական դրույթները հրապարակված են հեղինակի երկու հոդված-
ներում և զեկուցման մեջ:

Առեմախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը. Առեմա-
խոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, վեր-
ջաբանից, օգտագործված գրականության ցանկից, Հովհան Օսկանցուն
վերագրվող անտիպ բնագրերից և հավելվածից:

Ներածություն մեջ հիմնավորված է ուսումնասիրվող թեմայի
գիտական արդիականությունը, աշխատանքի և բարձրացված հարցերի
կարևորությունն ու ընդհանուր բնութագիրը: Ներածության մեջ

հնարավորին չափ սեղմ ներկայացված է սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը: Հատկապես ուշադրություն է դարձվել միջնադարյան մատենագիրների և ուսումնասիրողների երբեմն ծայրահեղորեն հակադիր վերաբերմունքին՝ Հովհան Օսնեցու գործի և վաստակի հանդեպ:

Գլուխ առաջին «Հովհան Օսնեցու-ժամանակը, կյանքը և գործունեությունը»:

Այս գլխում համառոտ կերպով ներկայացված է Հայաստանի 7-րդ դարի վերջի և 8-րդ դարի սկզբի հասարակական-քաղաքական վիճակը, տարածաշրջանի երկու գերեզոր տերությունների՝ Արարական խալիֆայի և Բյուզանդական կայսրության փոխադարձությունները և դրանց ազդեցությունը Հայաստանի վրա: Առանձին ուշադրություն է դարձված Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում եկեղեցու դերին և եկեղեցա-քաղաքական հարաբերություններին, երկարակության և միաբնակության շուրջ պատվող դավանաբանական վեճերին: Հատկապես ընդգծել ենք խալիֆայի և Բյուզանդիայի քաղաքականությունը եկեղեցու հանդեպ, հայ եկեղեցու հարաբերությունները քաղկեդոնականության և կայսերական եկեղեցու հետ: Այս առումով բնորոշ է Նդիա Արնիշեցի (703-717) հայոց կաթողիկոսի և արաբների համագործակցությունը, որի շնորհիվ կանխվեց Աղվանքի եկեղեցու քաղկեդոնականացումը և անջատումը հայկականից: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու մի տվյալի Նդիա Արնիշեցուն Աղվանք կատարած ուղևորության ժամանակ ուղեկցում էր Հովհաննես անունով մի վարդապետ, որն ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ Հովհան Օսնեցին էր: Այնուհետև փորձել ենք նշգրտել 693-725թ.թ. որպես Հայոց իշխան պաշտոնավարած Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունու մահվան թվականը:

Հովհան Իմաստասեր Օսնեցու կյանքի և գործունեության մասին ամբողջական և համակարգված տվյալներ չկան: Որոշ տեղեկություններ իմանում ենք իր՝ Հովհան Օսնեցու մեջ հասած երկերից, Հայսմավուրբից, ավելի ուշ շրջանի հայ պատմագիրների աշխատություններից և ժողովրդական ավանդազրույցներից:

Հովհան Օսնեցու ծննդյան թվականը հայտնի չէ, սակայն հավանական է, որ նա ծնված լինի 670-ական թ.թ.: Իսկ ծննդավայրը հայտնի է. «էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն որ կոչի Օսուն, ազատ տանէ քաջաց և առաքինաց»:

Հարկ է կարծել, որ Հովհան Օսնեցին հիմնավոր, ժամանակի չափանիշներով փայլուն կրթություն էր ստացել: Մատենագրության մեջ որպես Օսնեցու ուսուցիչ հիշատակվում է Թեոդորոս Քոթեմակը:

Հովհան Օսնեցու գործունեության կարևոր փուլերից են արարամիրապետին այցելելը, 719թ. Դվինի և 726թ. Մանգլիքտի եկեղեցական ժողովների քրավիրումը: Ամիրապետին այցելելը կարևորվում է նրանով, որ Օսնեցուն ամիրապետի միջև պայմանավորվածություն է ձևավորվում հայկական եկեղեցիները և հոգևորականությանը հարկերից ազատելու, քրիստոնյաներին պաշտամունքի ազատություն տալու և 703-705թ.թ. ապստամբական շարժումների ժամանակ գերի առնված հայ նախարարների ազատման շուրջ: Դվինի եկեղեցական ժողովը հայտնի է իր ընդունած 32 կանոններով, որոնք նպատակ ունենին ամրապնդել եկեղեցու հիմքերը, կանոնակարգել արարողակարգը և հայոց դավանանքը ապահովագրել քաղկեդոնական ազդեցություններից ու աղանդներից: Մանգլիքտի եկեղեցական ժողովը հրավիրվեց Հակոբիկ ասորի հոգևորականների մասնակցությամբ, որտեղ նշմարվեց հրատարակելի Սևերոսի և Հուլաբոս Հալիկառնացու ուսմունքին հետևողների, ինչպես նաև հրկարեակություն դավանողների դեմ: Մանգլիքտի ժողովում հիմք դրվեց հայ-ասորական դավանական միությունը, որը սակայն, երկար չգոյատևեց:

Հովհան Օսնեցու գործունեության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում եկեղեցական ժամերգությունների հետապնդումը, որով կանոնակարգվում են եկեղեցական տոների ժամանակ կատարվող շարականները:

«Կանոնագիրք Հայոցի» կազմումը Հովհան Օսնեցու կողմից երևույթ է հայ իրավունքի պատմության մեջ և այն հարկ է դիտել իբրև 8-րդ դարի սկզբի հասարակական, քաղաքական և եկեղեցական հարաբերությունների տրամաբանական զարգացում, որի նշանակությունը անչափ մեծ էր նաև հետագա ժամանակներում և հայ եկեղեցու ազգայնացման համատեքստում: Թերևս որպես Կանոնագրի շարունակություն պետք է դիտել «Գիրք թղթոց» ժողովածուին, որի կազմումը նույնպես վերագրվում է Հովհան Օսնեցուն:

Հովհան Օսնեցու Իմաստասեր մականունը վկայում է, որ նա ժամանակակիցների և հետագա մատենագիրների շրջանում հռչակված է եղել իր փիլիսոփայական-աստվածաբանական գիտելիքներով:

Ատենախոսության առաջին գլխի մեջ տրված է Օսնեցուն վերագրվող հրատարակված և անտիպ աշխատությունների ընդհանուր բնութագիրը: Այնուհետև ներկայացված է ժողովրդական բանահյու-

սուրբյան մեջ պահպանված Հովհան Օսնեցու կյանքին, գործունեությանը և նրա անվան հետ կապված տեղանունների մեկնաբանությունների մասին պատմող ժողովրդական ավանդազրույցները, որոնք տեղ են գտել Հայսմավուրբում, հայ պատմիչների երկերում, բանասիրական ժողովածուներում և դարասկզբի մամուլում: Այդ ավանդազրույցներում Հովհան Օսնեցին ներկայացված է որպես հրաշագործ սուրբ, որը մեծ ջանք է գործադրել իր հայրենակիցներին օտար և օտարադավան հարստահարողներից ազատելու համար:

Հայսմավուրբում ապրիլի 17-ը նշվում է իբրև սուրբ Հովհան Օսնեցու տոն և հայ եկեղեցին դարեր շարունակ տոնում է Իմաստասեր հայրապետի օրը, որն ամենայն հավանականությամբ, իր մահվան օրն է: Ժողովրդական ավանդությունը և հայ պատմագիրների վկայությունները հավաստում են, թե Հովհան Օսնեցին իր կյանքի վերջին շրջանն անցկացրել է հայրենի Օսուն գյուղում:

Գլուխ երկրորդ. «Հովհան Օսնեցու եկեղեցական բարեփոխումները և պայքարը ֆաղկեդոնականության դեմ».

Հովհան Օսնեցի կաթողիկոսի գործունեության մեջ առանցքային տեղ են գրավում նրա եկեղեցական բարեփոխումները և պայքարը ֆաղկեդոնականության դեմ: Թե մեկը, և թե մյուսը պայմանավորված էին ժամանակի պատմական իրողություններով:

7-րդ դարի երկրորդ կեսից բյուզանդական երկարակ եկեղեցին ավելի էր մեծացրել իր ճեղքումները հայ եկեղեցու վրա: Հույն և հունադավան հայ ֆարդիչները հատկապես ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Աղվանքում և Սյունիքում: Իսկ 670թ. Տրուլլի եկեղեցական ժողովի ընդունած կանոնները ուղղակիորեն դատապարտում էին Հայաստանի բյուզանդական մասի հայ եկեղեցու ավանդույթներով դեկավարվող հոգևորականներին:

Դվինի 719թ. եկեղեցական ժողովի սահմանած 32 կանոնները հիմնականում ուղղված են եկեղեցու արարողակարգում տեղ գտած ֆաղկեդոնական նորամուծությունների դեմ: Ժողովի կանոններով սահմանվում է եկեղեցիներում սեղանը և ավագանը պատրաստել ֆարից և անշարժ (կանոն ԺԲ, ԺԳ), սուրբ մեռոնն օրհնելու իրավունքը վերապահել միայն հայրապետին և եպիսկոպոսներին (կանոն Թ), պատարագի ժամանակ հացն անխմոր և գինին անխառն մատուցել (կանոն Ը), պապականության արարողությունը կատարել միայն եկեղեցիներում (կանոն ԺԵ):

Դվինի ժողովը սահմանում է պապի, աղոթքների և ժամերգության կատարման հստակ կարգեր, որոնք թեև սահմանված և հաստատված էին տիեզերական և հայ եկեղեցու նախկին ժողովների կանոններով, սակայն ֆաղկեդոնականության ազդեցության տակ կամ ձևափոխվել էին, կամ չէին պահպանվում որոշ հոգևորականների կողմից:

Ժողովն անդրադառնում է նաև պատկերապաշտության խնդիրներին, մասնավորապես խաչի և Քրիստոսի պատկերի երկրպագությանը: 6-7-րդ դարերում, հունական եկեղեցու ազդեցության տակ Հայաստանում արմատավորվել էր խաչի և պատկերների պաշտամունքը, որն առաջ էր բերում վարդապետական որոշ շրջանների և աղանդավորների (մասնավորապես պավլիկյանների) մեղադրանքներ: Դվինի ժողովի ԻԵ կանոնը սահմանում է փայտից կամ որևէ այլ նյութից պատրաստված խաչը օրհնելուց և մեռոնով օծելուց հետո «պատիւ ընդունել և երկրպագութիւն մատուցանել»: Հաջորդ ԻԸ կանոնը մեկնաբանում է խաչի երկրպագության իմաստը. «Ջայնոսիկ, զորս օրհնութեամբ և օծութեամբ կատարեալ է, որք միանգամ և իցեն աստուածային խորհրդոյն գործարանք, պարտ է զնոսա պատուել և պաշտել, երկրպագել և համբուրել, զի ի նոսա բնակ է Հոգին սուրբ, և նոօֆ մատակարար է ի մարդիկ գաւաւանութիւնս և զշնորհս բժշկութեան ախտից հոգւոց և մարմնոց»: Սա հայ իրականության մեջ պատկերների պաշտամունքի առաջին սահմանումը և հիմնավորումն է:

Մերժելով հունական եկեղեցու սովորույթները հայ եկեղեցու արարողակարգից, միևնույն ժամանակ Հովհան Օսնեցին հասկանում էր, որ շատ սովորույթներ արդեն հիմնավորապես ընդգրկվել են եկեղեցու ծիսակարգում: Դրանց արմատավորումը եկեղեցու պատմական զարգացման արգելում էր և արմատախիլ անելը դժվար կլիներ ու անիմաստ: Ուստի Հովհան Օսնեցին եկեղեցու արարողակարգում տեղ գտած որոշ նորամուծությունների օրենքի ուժ է տալիս:

Պայքարը ֆաղկեդոնականության դեմ և Հովհան Օսնեցու եկեղեցական բարեփոխումները բնավ նպատակ չունեին մեկուսացնել հայ եկեղեցին և խզել նրա կապերը ֆրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ: Հակառակը, Հովհան Օսնեցին պատգամում է. «Հարկ է հետևել զկնիքոյր ֆրիստոսականաց»: Եվ եթե միայն լինում են խնդիրներ, որոնց վերաբերյալ «ամենայն ֆրիստոնեից աւանդութիւնը» և «աշխարհիս մերոյ մարդկան աւանդութիւնը» տարբեր կարգեր են սահմանում, ապա «արժան է (...) ոչ խոնարհել յայլ ազգոց ֆրիստոնեից յաւանդութիւնս (...) և չառնել նորաձևս ինչ»:

Հայաստանի եկեղեցիներն կարևոր տեղ էր գրավում Արարական խալիֆայի արտաքին քաղաքական հարաբերություններում: Հաշվի առնելով Հայաստանի առանձնահատուկ աշխարհա-քաղաքական դիրքը, եկեղեցու կարևոր դերը երկրի ներքաղաքական կյանքում և նրա հակամարտությունը քաղկեդոնականության (իմա՝ Բյուզանդական կայսրության) հետ, արարներն, անշուշտ, պետք է ձգտեին հովանավորել և աջակցել հայ եկեղեցուն: Եվ որպեսզի ավելի արդյունավետ օգտագործեին Բյուզանդիայի ներսում և հարևանությամբ բնակվող միաբնակ քրիստոնյաների հակամարտությունը կայսրության հետ, արարները ձգտում էին դավանաբանական դաշինք ստեղծել տարածաշրջանի երկու ամենամեծ միաբնակ եկեղեցիների՝ հայերի և Հակոբիկ ասորիների միջև:

Սակայն հայերի և ասորիների միջև կային բազմաթիվ դավանական տարաձայնություններ և վեճեր: Դրանք հարթվելու նպատակով որոշվում է հրավիրել միացյալ եկեղեցական ժողով: Նախապես որոշված էր ժողովը գումարել Արծն քաղաքում, սակայն Արմինայի կառավարիչ Ջարրախ Իբն Արդալիսը (722-730) պահանջեց, որպեսզի ժողովը տեղի ունենա իր իշխանապետության սահմաններում: Նոր ժողովատեղի ընտրվեց Մանազկերտ քաղաքը, որտեղ և 726թ. գումարվեց հայ-ասորական եկեղեցական ժողովը: Ժողովատեղիի ընտրության հարցում արար ուսուկանի միջամտությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հայ-ասորական դավանական միությունը նախաձեռնել և հովանավորում էին արարները:

Համեմատաբար ուշ շրջանի հայ մատենագիրները (Սամուել Անեցի, Վարդան Արևելցի, Ստեփանոս Օրբելյան, Կիրակոս Գանձակեցի) շեշտը դնում են Մանազկերտի ժողովի ընդունած հակաքաղկեդոնական որոշումների վրա՝ անուշադրության մատենելով այստեղ հաստատված հայ-ասորական դավանական դաշինքը: Մինչդեռ, Մանազկերտի ժողովի կանոնները հիմնականում դատապարտում էին Սեբրասի և Հուլիանոս Հալկականացու ուսմունքները, որ երկու եկեղեցիների դավանական անհամաձայնության հիմնական պատճառն էին:

Մանազկերտում Հովհան Օձնեցին հայ եկեղեցու համար սահմանում է Քրիստոսի ծնունդը տոնել ոչ թե դեկտեմբերի 25-ին, ինչպես քաղկեդոնականները, այլ հունվարի 6-ին: Դիոնիսիոս Բարսալարիի տեղեկությունների համաձայն, Մանազկերտի ժողովից հետո Հովհան Օձնեցին երեք եպիսկոպոս ուղարկեց Ասորիք, որպեսզի վերջիններս կանխեն այնտեղ բնակվող հայ քաղկեդոնականների գործունեությունը: Հիշատակություններ կան այն մասին, որ Ասորիք ուղար-

կված հայ եղեղեղականները այստեղ գրավում էին ասորիներից հայերին թարգմանություններ կատարելով:

Շահապիվանի ժողովից սկսած եկեղեցական ժողովները Հայաստանում ձեռք էին բերել ազգային-եկեղեցական բնույթ և դրանց ակտիվ մասնակցություն էին ունենում նաև նախարարներն ու իշխանները: Մանազկերտի եկեղեցական ժողովում աշխարհականների մասնակցության մասին հիշատակություններ չկան: Այս համագումարը կարող է ունենալ երկու բացատրություն. 703-705թ.թ. ապստամբության ժամանակ արարները բնաջնջել էին հայ նախարարների առավել ակտիվ մասին, իսկ մնացածներն էլ գտնվում էին մեկուսացած վիճակում և որևէ կշիռ չունեին երկրի հասարակական կյանքում, և երկրորդ, Մանազկերտի ժողովում քննարկվում էին գուտ դավանաբանական հարցեր, որոնք ուղղակիորեն կապ չունեին ազգային խնդիրների հետ, ուստի աշխարհականները հարկ չեն համարել մասնակցել:

Հայկական աղբյուրներում հիշատակություններ կան Մանազկերտի ժողովում Ստեփանոս Սյունեցու և ոմն Սմբատ Բագրատունի ասպետի երկարակության շուրջ վեճի վերաբերյալ: Ուսումնասիրողները, մասնավորապես Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, ենթադրում են, թե Սմբատ Բագրատունի ասպետը նույն ինքն Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունի Հայոց իշխանն է, որը որոշ ժամանակ գտնվելով Բյուզանդիայում, կարող էր հարած լինել երկարակությանը: Սակայն Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով, Սմբատ Բյուրատյանը վախճանվել է 725թ. և 726թ. Մանազկերտի ժողովին մասնակցել չէր կարող: Միևնույն ժամանակ Ստեփանոս Սյունեցու հետ վիճարանող Սմբատի մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «ընդ երկարակ իշխանի միոյ», այսինքն՝ ոմն երկարակ իշխանի հետ: Հայոց իշխանի համար միանգամայն անտեղի կլինեք գրության այն ձևը: Իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը միանգամայն ցրում է այս շփոթությունը և հաստատում, որ հիշատակվող երկարակ Սմբատը ոչ մի կապ չունի Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու հետ. «...պիղծն Սմբատ անիծեալն այն երեւցաւ յաւուրս տեառն Յովհաննիսի և Սմբատայ Բագրատունուոյ, ուսեալ զչար մոլութիւն յումեմնէ պարսկական բժշկէ և յատելաբաշխ մոգէ, զոր Մրջուսիկդ կոչէք»:

Գրուի երրորդ. «Հովհան Օձնեցու պայքարն աղանդավորական շարժումների դեմ».

8-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում կաթողիկոսական գահ քարձրանալով Հովհան Օսմանյան ֆառիկոսականության դեմ պայքարին գուրդողեց նաև պայքարն աղանդավորական շարժումների դեմ: Հայտնի են Օսմանյան «Ընդդէմ պաղիկեանց» և «Ընդդէմ երկուսականաց» ճառերը, որոնք այդ պայքարի արդյունքն են:

Խորհրդային պատմագրությունը պավլիկյան շարժումը ներկայացնում է որպես ազատագրական, ժողովրդային շարժում, որ ծագել է Հայաստանում և ուղղվել դասակարգային թշնամիների դեմ: Մինչդեռ, պետք է նկատի ունենալ, որ պավլիկյանները լայն տարածում էին գտել Հայաստանի արևմտյան հատվածում, որն արդեն երեք-չորս հարյուրամյակ գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ և ենթակա էր կայսրության հասարակական իրողություններին: Ուստի եթե նույնիսկ պավլիկյանությունը ծագել է պատմական Հայաստանի տարածքում, ապա միևնույն է այն բյուզանդական հասարակության ծնունդ է և պավլիկյան շարժումը հարկ է դիտել այս դիրքերից:

Հայ իրականության մեջ պավլիկյան շարժման մասին առաջին հիշատակությունը, ըստ Չ. Բարթիկյանի, հարկ է համարել Աղվանքի եկեղեցական ժողովի որոշման տեքստը: Սակայն Աղվանքում 703-705թ.թ. տեղի է ունեցել երկու եկեղեցական ժողով: Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդած և հարակից տվյալներն ավելի ուշադիր ֆնջելու դեպքում պարզ է դառնում, որ պավլիկյանների մասին հիշատակող որոշումը վերաբերում է Աղվանքի երկրորդ եկեղեցական ժողովին, որ հրավիրվել է 705թ. Աղվանքի Միքայել կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ՝ որոշ իշխանների արյունակցական ամուսնությունների փաստի առթիվ:

Հովհան Օսմանյան պայքարը պավլիկյանների դեմ ուներ որոշակի դժվարություններ, քանի որ արաբներն, այս շրջանում, հովանավորում էին նրանց: Պավլիկյանների զինված համայնքների գոյությունը արաբ-բյուզանդական սահմանում խիստ նպաստավոր էր, որովհետև 7-րդ դարի վերջերին և 8-րդ դարի սկզբին արաբ-բյուզանդական սահմանը որոշակի չէր, գոյություն ուներ մի ընդարձակ սահմանային գոտի (սուղուր), որ ձգվում էր Տաքսոնից մինչև Կարին: Այս գոտու ֆառիկներն ու բերդերը անընդհատ ձեռքից-ձեռք էին անցնում՝ անհանգիստ վիճակում պահելով երկու կողմերին: Արաբներին ձեռնադրել էր սահմանային գոտու հյուսիսային հատվածում գիներ և հովանավորել պավլիկյաններին, որոնք հակամարտության մեջ գտնվելով կայսրության հետ, հարձակման դեպքում առաջին հարվածն իրենց վրա կընդունեին:

Այս վիճակը հատկապես բնորոշ էր արաբական տիրապետության առաջին շրջանում, երբ սահմաններն ամրացնելու և մերձակա տարածքները մահմեդական ցեղերով բնակեցնելու ֆառիկականությունը մեծ թափ չէր ստացել:

Այնուամենայնիվ, Հովհան Օսմանյան Գլխի ժողովի իմ կանոնը սահմանում է ընդդեմ պավլիկյանների: Սակայն ոչ թե նրանց դեմ գործնական պայքարի նկատառումներով, ինչպես կարծում է հետազոտողների մեծ մասը, այլ ավելի՝ կանխարգելման:

Պետրոս Սիկիլիացու հաղորդած տվյալների փոքր-ինչ այլ տեսանկյունից ֆնջությունը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ Բյուզանդական կայսրությունը որոշակի նպատակաուղղված ֆառիկականություն է վարել պավլիկյաններին կայսրության նահանգներից դեպի Հայաստանի սահմանները ֆշելու ուղղությամբ:

«Ընդդէմ պաղիկեանց» ճառում Հովհան Օսմանյան հիշատակում է, որ պավլիկյանները կենտրոնացած էին Ջրկայում, որտեղ և նրանց միացան աղվանից պատկերամարտները: Մեր կարծիքով Ջրկան պիտի լինի Տիգրիսի ակունքների մոտ, հավանաբար Բյուրակնյան լեռների շրջանում: Ուրեմն Բյուրակնյան լեռներից արևելք պավլիկյան համայնքներ չեն եղել, այլապես աղվանից պատկերամարտները կմիանային նրանց:

Հայաստանում պավլիկյան շարժման մեծ ընդգրկման և տարածման դեմ է խոսում այն փաստը, որ 9-րդ դարի 30-ական թվականներին հայտնի էին պավլիկյանների ընդամենը վեց համայնք, որոնք հիմնականում գտնվում էին կայսրության հյուսիս-արևելյան շրջաններում, Պոնտոսում և միայն մեկը՝ Մանանդիում:

Պավլիկյանների դեմ պայքարի հարցում Հովհան Օսմանյան կաթողիկոսն իրեն դրսևորեց որպես նկուն և զուսպ գործիչ: Արաբներին չհակառակվելով և նրանց չգրգռելով հանդերձ, նա փորձում էր մեկուսացնել պավլիկյաններին և թույլ չտալ նրանց տարածվելու Հայաստանում: Հետագա պատմությունը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կարողացավ դա անել: Պավլիկյանները կենտրոնացնելով Բյուզանդիայի սահմանակից Մանանդի և հարևան գավառներում, 8-րդ դարի կեսերին գրեթե լիովին կազմալուծվեցին: Համենայն դեպս, այդ շրջանից սկսած հայկական աղբյուրները լուրս են Հայաստանում նրանց գոյության մասին: Իսկ Առնոդ պատմիչի հիշատակությունը «որդիք յանցանացի» մասին, որ երբեմն վերագրվում է պավլիկյաններին, թերևս, ավելի շուտ վերաբերում է Գրիգոր Մամիկոնյանի ուխտապահներին: Մինչդեռ բյուզանդական աղբյուրները տեղեկացնում են. պավլիկյանների

շրջանառության մեջ դրվեց «Կանոնագիրք Հայոցը», որը հնարավորություն տվեց հետագայում ավելի արագ հայտնաբերել հայ եկեղեցու հիմնական դավանական գծից շեղվածներին և ավելի գործունե ու արդյունավետ պայքար ծավալել նրանց դեմ՝ չհեքարկվելով տարաբնույթ աղանդների և հերձվածների ազդեցությանը:

Վերջապահ. Ատենախոսության վերջաբանում ընդհանուր գծերով ներկայացված են հայ եկեղեցու հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հետ, հայ հոգևորականության վերաբերմունքը Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներին և հայ եկեղեցու ազգայնացման ընթացքը:

Օգտվելով արաբական տիրապետության նպաստավոր հանգամանքներից, Նդիա Արմիշեցի և Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսները ձգտում են վերջնական փուլի հասցնել քաղկեդոնականության դեմ պայքարը և ամրապնդել հայ եկեղեցու առանձնակի դիրքը տիեզերական եկեղեցիների շարքում՝ միևնույն ժամանակ չհակադրվելով և չմեկուսանալով ընդհանուր քրիստոնեությունից:

Մանազկերտի եկեղեցական ժողովը լուծեց վերջին երկու հարյուրամյակների համար խիստ հրատապ հարց. փաստորեն կայացավ հայ եկեղեցու արևմտյան և արևելյան հատվածների միավորումը: Կազմվեց «Կանոնագիրք Հայոցը», որն ըստ էության հայ եկեղեցու սահմանադրությունն էր և կոչված էր անխախտ պահել հայ եկեղեցու դավանական դիրքը և եկեղեցու կառույցը ծառայեցնել հայ ժողովրդի կենսական շահերին:

Հովհան Օձնեցու գումարած Մանազկերտի եկեղեցական ժողովն իր գրավոր վճռով և ընդհանուր հաստատությամբ դարձավ Շնորհալու կազմելիք դավանաբանական ձեռնարկի հիմնաքարը և գլխավոր սլաշտպանողական խարխուլը: 10-14-րդ դարերում, երբ նորից օրախնդիր էր դարձել քաղկեդոնականության դեմ պայքարի հարցը, հայ հոգևորականներն ու ֆաղափական գործիչներն արդեն իրենց ավելի վստահ և պաշտպանված էին զգում: Երկարնակ և ֆրիստոնեական մյուս եկեղեցիներն այլևս չէին կարող հայ եկեղեցուն մեղադրել հերձվածություն մեջ: Ցանկացած մեղադրանքի պատասխանելու համար հայ եկեղեցին ուներ ավանդույթ, պաշտոնական պատմություն և դարեր ի վեր կանոնակարգված գործելակերպ: Պատահական չէ, որ Գրիգոր Մագիստրոսը, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Տղան, Գրիգոր Վկայասերը իրենց վիճաբանական, դավանաբանական աշխատություններում և թղթերում հենվում են Հովհան Օձնեցու ժամանակներում

սահմանված հայ եկեղեցու դավանական կարգի և ավանդույթի վրա: Այն համեմատաբար անորոշ և զիջողական վիճակը, որ նկատելի էր 6-7-րդ դարերում, այս շրջանում և հետագայում այլևս չի նկատվում, րացառությամբ գուտ ֆաղափական նկատառումներով կատարված բանավոր խոստումների: Բարձրաստիճան հայ հոգևորականներն ավելի վստահաբար են բանակցությունների գնում հույների հետ եկեղեցիների միավորման հարցերը բնեկում: Նրանք հստակորեն գիտակցում են եկեղեցիների միջև առկա տարբերությունները և հարկ եղած դեպքում մատնացույց անում «ճախենաց մերոց» և «Գրիգոր Լուսավորչի ավանդույթները»:

Բնագրեր խորագրի տակ ներկայացված են Հովհան Օձնեցուն վերագրվող «Պատճառ աուրցն արարչութեան» և «Քարոզ Յովհաննու Օձնեցույ ասացեալ» անտիպ աշխատությունները, որոնք պահպանվել են Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի 1007 (11-12-րդ դարեր) և 1722 (1291թ.) ձեռագրերում:

Հավելվածում ներկայացված են Հովհան Օձնեցու վարքը, որի փոքր ինչ կրճատ տարբերակը տեղ է գտել 1730թ. Կոստանդնուպոլսում հրատարակված Հայսմավուրքում, սակայն առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Մաշտոցի անվան մատենադարանի 4505 ձեռագրում պահպանվել է Օձնեցու վարքի առավել ամբողջական տարբերակը, որը ներկայացված է ատենախոսության հավելվածում:

Ատենախոսության հավելվածում տեղ է գտել նաև Մաշտոցի անվան մատենադարանի 8831 ձեռագրում հայատառ թուրքերենով պահպանված Պիոս 7-րդ պապի վճիռը Հովհան Օձնեցու մասին, գրված 1819թ. Կոստանդնուպոլսում: Մեզ հայտնի տվյալներով այս փաստաթուղթը ևս հրատարակված և գիտական շրջանառության մեջ դրված չէ:

Ատենախոսության Հիմնական դրույթները շարադրված են Հեղինակի Հետևյալ Հոդվածներում.

1. Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի պայքարը քաղկեդոնականության դեմ և հայ եկեղեցու ազգայնացման փուլի ավարտը, «Էջմիածին», 1995, 1-2, էջ 18-26:

2) Հովհան Թադևոս Եկեղեցական Բարեփոխումների Բաղադրական
Բնույթը, (Գեկուցում Մաշտոցի անվան մատենադարանի 27-րդ
գիտական նմաշրջանում, 1995թ.), հրատարակված է «Աշտնակ»
պարբերագրում, Ա., 1995թ., էջ 97-111:

М. О. ПАПЯН

Иоанн философ Одзнеци
/жизнь и деятельность/

РЕЗЮМЕ

На соискание ученой степени кандидата исторических наук, в виде диссертации мы представили жизнь и деятельность армянского католикаса Иоанна Философа Одзнеци /717-728/. Диссертация написана на основе армянских и иноязычных источников, исторических и филологических исследований.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, оригинальных текстов Иоанна Одзнеци и приложения.

Во введении даны цель и задачи диссертационной работы, представлена общая характеристика источников и литературы по теме.

В первой главе "Время, жизнь и деятельность Иоанна Одзнеци", представлены внешнее и внутреннее положение Армении в конце 7-ого, начале 8-ого в.в., роль Иоанна Одзнеци, как церковно-политического деятеля, в истории Армении и армянской церкви.

Вторая глава - "Церковные реформы Иоанна Одзнеци и борьба против халкедонитов". В этой главе исследованы решения церковных соборов созданных Иоанном Одзнеци,

их значение для армянской церкви и направленность против халкедонитов.

Третья глава - "Борьба Иоанна Одзнеци против еретических движений". Здесь исследованы некоторые вопросы истории павликианского движения в Армении, борьба Иоанна Одзнеци против них, и следователей учения Юлиана Аликarnaци.

В заключении, в общих чертах представлена роль и место деятельности Иоанна Одзнеци в истории национализации армянской церкви.

В разделе оригинальных текстов представлены не опубликованные тексты предписываемые Иоанну Одзнеци, которые сохранились в рукописях Матенадарана.

В приложении нашли место житие Иоанна Одзнеци и текст решения Римского папы Пиоса 7-ого о Иоанне Одзнеци, которые тоже взяты из рукописей Матенадарана.

U. Papyan